

О.І.Бондар

Вторинна функція нейтралізації: ознаки й типи

Для функціональної лінгвістики одним з основоположних є поняття функції, для дефініції якої релевантними є такі характеристики:

граматична форма /Ф/,

референт /R/,

зв'язок між ними /Г/,

наявність/відсутність опозиції до іншої форми /О/,

характер зв'язку між Ф та R 'сталий' - const, 'тимчасовий' - alt.

У такому разі суть первинної функції мовної форми описуватиметься формулою

$$\Phi r / \text{const} / R \supset O$$

тобто форма має постійний зв'язок із референтом і включається до відповідної опозиції (у термінах семасіології: форма має парадигматично фіксоване значення). Через те, що конкретна функція у побудові сегмента мовлення може як збігатися зі значенням, так і не збігатися, доцільно виділяти первинні й вторинні функції [4:29-30; 6:19]. Серед вторинних функцій широкого висвітлення в науковій літературі набула функція транспозиції, у той час як функції нейтралізації уваги надається явно недостатньо. Між тим вона заслуговує поглибленого вивчення. По суті вона підводить лінгвіста до серйозної проблеми комбінаторики ДСО і може розглядатися як випадок усунення надлишкових елементів граматичних значень у певних комбінаціях [7:109].

За допомогою виокремлених вище елементів дефініції функцію нейтралізації можна описати таким чином:

$$\Phi r / \text{alt} / R \not\supset O,$$

тобто форма має тимчасовий (змінний) характер і не включається до опозиції.

Термін «функція нейтралізації», як і багато інших термінів, взятий із вчення Празької лінгвістичної школи й стосувався спочатку лише фонологічного рівня. Р.О.Якобсон зробив спробу перенести метод бінарних опозицій і на морфологічні явища [9], Потім це набуло більшого поширення, стали говорити навіть про нейтралізацію на семантико-синтаксичному рівні [8:269]. У таких працях нейтралізація розумілася як усунення протистав-

лення двох членів граматичної опозиції в мовленнєвому ланцюгові за певних умов, наприклад, у східнослов'янських мовах у прикметниках множини нейтралізуються всі відмінності роду: *білий сніг, біла дорога, біле покривало* - *білі сніги, дороги, покривала*. У минулому часі дієслова нейтралізуються відмінності особи: *я, ти, він розмовляв*; у теперішньому часі нейтралізуються родові відмінності: *хлопчик (дівчинка, радіо) говорить*.

Таке класичне розуміння нейтралізації цілком збігається з пропонованим попереднім визначенням. Однак далеко не всі випадки нейтралізації зводяться до двох вказаних характеристик: непостійності зв'язку з референтом і відсутності включення до опозиції. Наприклад, нейтралізація ряду прикметників в однині і множині проходить неоднаково. Коли в однині у східнослов'янських мовах (і тільки в непрямих відмінках) нейтралізується опозиція чоловічий – середній рід, але залишається протиставлення до жіночого роду, то в множині нейтралізується весь рід як категорія. Відмінності особи нейтралізуються лише в минулому часі, а родові – лише у теперішньому.

В цих випадках маємо різне обіймання парадигм функцією нейтралізації, на підставі чого можна твердити про наявність в них різного ступеня нейтралізації. Коли нейтралізація відбувається в усіх парадигмах даної граматичної категорії, зникає сама граматична категорія. У староукраїнській мові практично повністю занепали опозиції членний/нечленний прикметник, що призвело до занепаду граматичної категорії детермінації, а значить, у свою чергу, і самої функції нейтралізації, бо форми можуть мати функцію нейтралізації лише тоді, коли у частині парадигми вона протиставляється первинній функції. Про функцію нейтралізації тут можна говорити лише в діяхронному аспекті. Тому «жива» нейтралізація обіймає лише частину парадигми, причому ця частина, як правило, точно збігається з зоною перетину іншої граматичної категорії. У вже наведених прикладах це минулий час для нейтралізації особи, теперішній час для нейтралізації роду і т.д. Таким чином, для нейтралізації слід вказувати ту підмножину парадигм певної граматичної категорії, яка її включає. Так, для нейтралізації особи формула уточнюватиметься таким чином:

$$[\Phi r/\text{alt}/R \text{ Й } O] \supset M_p,$$

де M_p - підмножина парадигми дієслова (минулий час).

На цій підмножині відбувається повна нейтралізація особи. Але нейтралізація може бути й неповною: у підмножині категорії числа прикметників

(однина), нейтралізується в непрямих відмінках опозиція між чоловічим та середнім родом, але зберігається їх опозиція з жіночим родом. У польській мові в множині прикметників нейтралізується опозиція між жіночим та середнім родом, проте залишається опозиція до чоловічого. Вона виступає також в однині прикметників між чоловічим та середнім родом (в називному і частково в знахідному відмінках нейтралізація відсутня).

Отже, власне повна нейтралізація може бути лише діахронним явищем, а у синхронії слід розрізняти відносно повну і часткову нейтралізацію. Повнота функції нейтралізації може спостерігатися за підмножиною парадигми іншої категорії (при системному перетині функціонально-семантичних полів) і за підмножиною парадигми тієї ж самої категорії (при більшій, ніж в бінарних протиставленнях, кількості протиставлених членів). Так, нейтралізація чоловічого і жіночого роду в іменниках української мови типу *задавака, нероба, плакса, сирота, ненажера* тощо є відносно повною щодо граматичної категорії числа і відмінка, але частковою щодо самої граматичної категорії роду, бо зберігається опозиція до середнього роду.

Нейтралізацію слід розрізняти також за причинами виникнення. Основною причиною виникнення нейтралізованих форм є динаміка мовної системи, внаслідок якої стохастично можуть перетинатися кілька функціонально-семантичних полів чи граматичних класів. При цьому набір граматичних категорій, властивих для одного класу, не збігається (або неповністю збігається). Як правило, домінуючим стає один граматичний клас із своїми категоріями. Так, внаслідок того, що в староукраїнській мові початкового періоду перфект творився на базі дієприкметника і допоміжного дієслова, минулий час міг мати, крім інших, також категорію особи, на яку вказувало допоміжне дієслово. З його занепадом деєприкметник, як неособова форма, не міг самостійно вказувати на особу, навіть перетворившись пізніше на власне дієслово. Отже, віддієприкметникова похідність сучасних форм минулого часу в українській та інших східнослов'янських мовах спричинила втрату категорії особи в цих дієслівних формах, тобто нейтралізацію. Якщо ж явного домінування одного з граматичних класів не було, функція нейтралізації не мала місця. Пор. галицько-буковинські форми минулого часу *ходила-м, ходила-с, ходила, ходили-смо, ходили-сте* і т.д., їх відповідники у польській мові *chodzilaм, chodzilaś, chodziliśmy* і т.д., у чеській мові *chodila jsem, chodila jsi, chodili jsme* і т.д.

Дієслівні форми теперішнього і майбутнього часів у слов'янських мовах творилися і в давнину на базі особових дієслівних форм, для яких, як відомо,

категорія роду не властива. Однак витворення нових форм минулого часу сформувало й нову парадигму дієслова, частина якої мала рід (не було нейтралізації), а та частина парадигми, що споконвік не мала роду, синхронічно стала сприйматися як наслідок нейтралізації за відмінностями роду. Якби, наприклад, форми минулого часу у сучасній українській мові сформувалися на підґрунті аориста чи імперфекта, то на сьогодні ми й у минулому часі не мали б розрізнення за родами, а значить, не можна було б говорити і про нейтралізацію у формах теперішнього й майбутнього часів.

Через те слід виділяти первинну нейтралізацію, власне нейтралізацію, коли внаслідок динаміки мовної системи одна форма перебирає на себе функцію іншої, не втрачаючи при цьому і своєї власної (як нейтралізація особи у формах минулого часу східнослов'янських мов), і вторинну нейтралізацію, похідну від первинної, опозиційну нейтралізацію, коли форми і раніше мали кілька функцій, що характеризували як відсутність в них даних функцій взагалі поки не виникло протиставлення до іншої частини парадигми (як нейтралізація роду у формах теперішнього і майбутнього часу слов'янських мов - пор., наприклад, в литовській мові в жодній часовій формі немає протиставлення за родами, а значить про таку нейтралізацію не може йтися).

Нейтралізація чоловічого і середнього родів в непрямих відмінках прикметника в більшості слов'янських мов зумовлена тим, що відмінкові форми означально-вказівних займенників И (ч.р.) і I-Є (с.р.) розрізнялися лише в називному і частково в знахідному відмінках. Причому синхронно вже не має значення, чи це первинна чи похідна нейтралізація, головне, що вона виникла цілком стохастично внаслідок розвитку мови. Такий різновид нейтралізації ми називатимемо стохастичним. Стохастичною нейтралізацією є, наприклад, нерозрізнення деяких дієслівних форм англійської мови у теперішньому та минулому часі: *bet* 'битися об заклад', *burst* 'вибухати', *cast* 'метати, виливати', *cost* 'коштувати', *cut* 'різати', *hit* 'ударяти, влучати', *hurt* 'завдавати шкоди', *put* 'класти' і т.ін., нейтралізація таксисного значення передування у лексикалізованих дієприслівників на -те в японській мові [5:218-220].

Іншою причиною виникнення нейтралізації може бути не діахронна, а суто синхронна причина. В цьому випадку функція нейтралізації зумовлена потребою вираження семантики іншої граматичної категорії чи функціонально-семантичного поля. Так, у фразі *La terre tourne* фр. 'Земля крутиться' форма теперішнього часу виступає у функції нейтралізації, але, на відміну

від стохастичної нейтралізації, вона не вказує на жодну часову зону. В даному випадку форма теперішнього часу виражає значення часової нелокалізованості як зони окремого функціонально-семантичного поля. Таку нейтралізацію можна назвати детермінованою.

Найскладніші процеси, як завжди, відбуваються на перетині кількох закономірностей, кількох явищ. Як трактувати випадки типу *Директор заводу К.Й.Світлична виступила за перетворення його в акціонерне товариство*? Р.Якобсон трактує такі випадки як гіпостаз, вживання загального, родового терміна замість вужчого (в даному випадку директорка) [9:226]. Гіпостаз є явище не мови, а мислення, тому в даному випадку його слід би очікувати в будь-якій мові. Проте, наприклад, у французькій мові, як правило, у таких випадках вживається форма жіночого роду, бо вона легко утворюється за допомогою відповідного артикля [3:108]. В українському мовознавстві форми типу /1/ *директор, лікар, президент*; /2/ *нероба, каліка, бідолаха* і /3/ *ледащо, базікало, мурло* вважаються граматичними омонімами [2:71; 1:58], тобто нерозрізняваними у парадигматичному плані, хоча й визнається, що група /1/ маркована формою чоловічого роду, група /2/ - формою жіночого, а група /3/ - переважно формою середнього роду. Наявна суперечність: форми є водночас нерозрізняваними і водночас одна з них маркована, наприклад, чоловічим родом, тобто входить до опозиції з формами жіночого роду. Така суперечність не випадкова. Річ у тому, що еквіполентні опозиції за родом на зразок *директор - дівчина, президент - дама, лікар - балерина, інженер - красуня* і т.д. і навіть привативні опозиції на зразок *директор - директорка, лікар - лікарка, професор - професорка* і т.д. існують. Але вони є послабленими, оскільки грамема чоловічого роду виступає водночас у функції нейтралізації: *директор - дівчина, лікар - балерина, лікар - лікарка* і т.д. протиставляються своїми формально-граматичним змістом, у той час як семантико-граматична опозиція є стерта, бо один з її членів (*директор, лікар*) може вказувати як на чоловічий, так і на жіночий рід. Ще в більшій мірі стерті опозиції груп /2/ і /3/. З одного боку, *нероба, каліка, сирота, неборака* протиставляються іменникам чоловічого роду *брат, колгоспник, вчитель, дід* своїм формально-граматичним змістом, з іншого боку, це протиставлення послаблюється наявністю іменників чоловічого роду на -а (-я): *Микола, Хома, Микита* (а первісно також і *воєвода, староста, суддя, старшина* тощо). Те ж саме стосується й форм *ледащо, базікало, мурло*, опозиція яких з іменниками чоловічого роду послаблюється наявністю форм чоловічого роду на -о: *сонько, чванько, дядько, Дніпро* тощо.

Таким чином, слід визнати, що нейтралізація тут незавершена, і в синтагматичі завжди виступає певний рід, хоч парадигматична опозиція й нейтралізована.

Зроблений огляд основних випадків нейтралізації вказує на те, що нейтралізація є неоднорідним явищем. Різновиди функції нейтралізації за головними ознаками можна подати у вигляді схеми:

1. Безпояско О.К., Городеньська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови: Морфологія.-К.,1993.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті.-К.,1988.
3. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков.-М.,1983.
4. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка: Морфология.-М.,1986.
5. Головин И.В. Грамматика современного японского языка.-М.,1986.
6. Загнітко А.П. Основи функціональної морфології української мови.-К.,1991.
7. Засорица Л.Н. Введение в структурную лингвистику.-М.,1974.
8. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику.-М.,1978.
9. Якобсон Р. Избранные работы.-М.,1985.